

Watzatka Ágnes

A Mária Teréziához kapcsolódó egyháziének-reform — I.*

Sok mélyen hívő kereszténynek a *felvilágosodás* igencsak rossz hangzású szó. Eszünkbe juthat róla a francia forradalom, amely jámbor szerzetesnőket küldött a guillotine alá, és amely az Ész Istenőjének templomává gyalázta a párizsi Nôtre Dame-templomot. Vagy II. József, a kalapos király, aki kaszinót nyitott a budai kármeliták kolostorának templomában, s egyházzenei rendeletével tíz év alatt a gregorián ének másfél évezredes hagyományát tette tönkre.

Watzatka Ágnes (Budapest) zene-történész, a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont munkatársa.

Mégis, a felvilágosodás modern európai fejlődésünk jelentős fordulópontja, amely nélkül nem élvezhetnénk ma a tudomány, a technika, a szociális és politikai intézményrendszerünk megannyi gyümölcsét, azt a kényelmes és biztonságos életet, amelyet ma oly természetesnek veszünk.

Bár a felvilágosodás szélsőséges megnyilvánulásaiban istenellenes magatartásként nyilvánult meg, létrehozott egy új vallásosságot, a felvilágosult katolicizmust és protestantizmust, amelyek az erős eszmei áramlat hatására nagyon közel kerültek egymáshoz.

Mai egyházzenei kialakulását a különböző korszakok és ízlések, hatások és ellenhatások váltakozása hozta létre. A felvilágosodás hatására végbement bécsi egyházzenei reformok erőteljesen meghatározták a XVIII–XIX. századi egyházi éneklési szokásokat nemcsak Bécsben, hanem az egész délnémet régióban, így Magyarországon is. Mivel az akkor divatba jött énekekből jó néhány máig szerepel az énekeskönyveinkben, és a nép is örömmel éneklé, hasznosnak tartottam felvázolni ezeknek az énekeknek a keletkezési hátterét.

A barokktól a „felvilágosult” vallásosságig

A felvilágosodás mindenekelőtt a barokk vallásosság kritikája: a felvilágosodás semmit nem talált benne, amit továbbvitelre méltónak ítélt volna, és ami átmenetként szolgált volna a régiből az újba. Több vallástörténész azonban a felvilágosodás eredetét a protestáns egyházszakadás következtében létrejött

* A jelen tanulmány megírásánál azoknak a kutatásoknak az eredményeire támaszkodtam, amelyeket 2004-ben és 2005-ben a bécsi Collegium Hungaricum, illetve az Österreichischer Austauschdienst támogatásával végeztem. Támogatásukért ezúttal is köszönetet mondok.

vallási közömbösségekben, a humanizmus gondolatvilágában és a természettudományok által meghatározott új filozófiai gondolkodásban látja.¹

A felvilágosodásnak két nagy alapelve, az ésszerűség és a hasznosság egyrészt a tudományok ugrásszerű fejlődését idézték elő, másrészt egy hatékonyabb gazdasági szerkezet kialakulását eredményezték. A hagyomány, az addigi fő tájékozódási elv ezzel végleg elvesztette elsőbbségét. Ez a gondolkodásmód a hitélet, az Istennel való kapcsolat módját is megváltoztatta. A felvilágosult ember nem vetette el szükségszerűen a hitét, hanem abban ugyanúgy az ésszerűség és praktikum elvei szerint kezdett tájékozódni: érteni akarta hitét, és azt gyakorlatra akarta váltani a mindennapi életében.

A felvilágosodott katolicizmus szellemi atyjának Lodovico Antonio Muratorit tekintik. Az olasz történetírás alapítója 1672-ben született a modenai Vignola-ban. 24 évesen a milánói Ambrosiana könyvtár vezetője volt, 1700-tól pedig az Este család modenai archívumát és könyvtárát vezette, és ebben az állásban halt meg 1750-ben. Muratori hatalmas életműve főleg történelmi műveket foglal magába, de fontos forráskutatásokat végzett a római liturgiával kapcsolatban is. Történelmi művei mellett kora egyházának égető kérdéseiről is írt. Muratori az egyház tanításához való szigorú ragaszkodással egy helyesebb vallásgyakorlatot ajánlott, szorgalmazta a toleranciát és a karitatív tevékenységet, bírálta a barokk vallásosság túlkapásait.

Első művében, *De ingeniorum moderatione in religionis negotio* (A vallásgyakorlásban való mértékről, 1714) lefektette a felvilágosodott katolicizmus eszmei alapjait.² További műveiben a kor legégetőbb vallási kérdéseiről értekezett: a felebaráti szeretetről (*Della carità cristiana*, 1723); a babonáságról (*De superstitione vitanda*, 1740). Utolsó művében (*Della pubblica felicità oggetto de buoni principi*, 1749) a jóléti állam eszményképét vázolta fel.³

Muratorinak sok ellensége volt, sokan támadták tanait, eretnekséggel is megvádolták. XIV. Benedek pápa, bár több kijelentésével nem értett egyet, végül minden vád alól felmentette és „az olasz tudomány fényének” nevezte.⁴

Műveit hamar lefordították németre, lelkeségi könyvekként olvasta a nagyközönség. Legfontosabb írását, a helyes vallásosságról szóló *Della regolata divozione de' cristiani*-t (1747) 1751-ben fordították először németre (*Die wahre Andacht des Christen*, Aschaffenburg). Az első, 1757-es bécsi kiadást 1780-ig négy további követte, a katekizmus után ez volt a népnevelés legfontosabb alapkönyve.⁵ Tudományos társaságok tanulmányozták Muratori műveit, bennük

¹ Johann LORTZ: *Geschichte der Kirche in ideengeschichtlicher Betrachtung*. Bd. 2: *Die Neuzeit*. Achen-dorf, Münster 1937. [Számátalan újabb kiadás, még 2012-ben is]. 256–265.

² Ezek: visszatérés az őskeresztény gyakorlathoz, a vallásos eszméknek a valós élethez való kö-zelítése, hit és gyakorlat összekapcsolása, az anyanyelv liturgikus használata a megértés érdekében.

³ Roswitha HORAK: *Von der Aufklärung zur katholischen Restauration. Kirchenlied und Hymnenüber-tragung in der Zeit von 1750-1830*. Bécs 1991. Dissertation. 26skk.

⁴ Hans HOLLERWEGER: *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus, in Österreich*. Pus-tet, Regensburg 1976. 40.

⁵ A könyv Magyarországon sem volt ismeretlen, az OSzK egy német nyelvű példányt őriz.

több osztrák püspök is, mint Johann Joseph Trautson bécsi és Karl Johann von Herberstein laibachi püspök. Sok „haladó szellemű” kolostor is felkarolta ezen eszméket: erről tanúskodnak könyvtáraik Muratori-könyvei.

Muratori kapcsolatban állt az osztrák uralkodóházzal. Két művét is VI. Károlynak, Mária Terézia atyjának ajánlotta. Az osztrák monarchia liturgikus reformjait vizsgálva újra és újra Muratori eszméivel találjuk szemben magunkat. Egyesek a II. vatikáni zsinat reformjait és a napjainkban tapasztalható megújulási törekvéseket is Muratorira vezetik vissza.⁶

Mária Terézia vallási öröksége

A katolicizmusát büszkén ápoló Habsburg dinasztianak értékes vallási hagyományai voltak. A család Oltáriszentség iránti tiszteletét I. Rudolf császár alapozta meg 1264-ben. A legenda szerint a jeles uralkodó egy alkalommal átadta a lovát egy szentséget vivő papnak, és a lovat gyalog vezetve a beteg házáig kísérté a szentséget és hordozóját.⁷ III. Ferdinánd kivitte a harcterre az Oltáriszentséget, ahol katonái trombita- és dobszóval tisztelegtek neki.⁸

A szent Kereszt tiszteletét egy 1668-ban a bécsi udvarnál történt csoda alapozta meg: a tűzben egy fémkeretes kereszt fa része épen maradt, miközben a fém elolvadt körülötte. Ennek az eseménynek az emlékére alapította meg Eleonóra császárnő, III. Ferdinánd özvegye a Csillagkereszt rendet („Sternkreuzorden”), melynek a szent Kereszt tiszteletét kellett ápolnia, többek közt a szent Kereszt zsolozsmájának és a szent sebek rózsafüzérének napi elmondásával.

A Habsburgok katolicizmusának talán legfontosabb jellemzője a Mária-tisztelet volt. A török elleni harcban Mária a keresztény csapatok patrónájának számított, az 1571-es lepantói győzelem után több templomot szenteltek a Győzedelmes Máriának („Maria vom Siege”). II. Ferdinánd Mária-képpel díszített hadizászlókat adott katonáinak, és úgy hódolt neki, mint „Generalissima”-nak, azaz legmagasabb hadvezérének.⁹ A bécsi Mária-kultuszt II. Ferdinánd anyja, Bajor Mária honosította meg a XVI. század végén. III. Ferdinánd Bécsben a Platz am Hof téren müncheni mintára oszlopon álló Mária-szobrot emeltetett, amely előtt a nép tömegesen végezhetett ájtatosságokat. 1647. március 18-án nagy barokk ünnepély keretében itt ajánlotta fel magát, gyermekeit, népeit, hadait és területeit Istennek és a Szűzanyának.¹⁰

⁶ A II. vatikáni zsinat alapgondolatai nagyrészt egybevágóak Muratori elgondolásaival. Elgondolkodtató, hogy a mellékhatások is hasonlóak: a liturgia elszegényedése, a transzcendens tartalom elsőkélyesedése az emberi tényező előretörése miatt, a vallásgyakorlat kiüresedése és profanizálódása a „modernség” kedvéért.

⁷ Anna CORETH: *Pietas Austriaca. Translated by William D. Bowman and Anna Maria Leitgeb.* Purdue University Press, West Lafayette, Indiana [é.n.] 13.

⁸ CORETH 40.

⁹ CORETH 51.

¹⁰ CORETH 60.

Mária Terézia a Habsburg-ház hagyományaiban nőtt fel, s meggyőződéses, mély vallásosság jellemezte egész életében. Sokat imádkozott, böjtölt, gyakran járult a szentségekhez. Istenhez fordult segítségért és tőle kérte viselt háborúinak jó kimenetelét. Az uralkodónő környezetében néhány fontos Muratorisztizelő udvari funkcionárius tevékenykedett. Mária Terézia befogadta az új tanokat, s mindent, amit azokban helyesnek és hasznosnak talált, mély felelősségtudattal ültetett át a gyakorlatba, hogy mindezzel előmozdítsa az általa kormányozott nép jólétét.

Mária Terézia egyházi reformjai

Mária Terézia uralkodása kezdetétől hozott az egyházat érintő rendeleteket.¹¹ Eleinte a barokk vallásosság „túlkapásait” igyekezett mérsékelni. 1754-ben XIV. Benedek pápával egyetértésben rendszerezte az egyházi ünnepeket, és jelentősen lecsökkentette a kötelező munkaszünettel járó főünnepek számát. A tiltások mellett pozitív rendeletei is voltak. Számos imaalkalmat, prédikációs, könyörgő és hálaadó istentiszteletet (Te Deum) rendelt el. Imarendelkezéseit egymás mellé téve megkapjuk az uralkodása alatti háborúk krónikáját.¹²

A későbbi reformok, amelyek határozottan a felvilágosodás irányában hatnak, idegenek voltak személyes vallásgyakorlatától, s valószínűleg az is közrejátszott kiadásukban, hogy 1865-től II. József társuralkodóként részt vett döntéseiben.¹³ 1768. június 15-én jóváhagyta azt a titkos instrukciót, amely alapjává vált államegyházi rendszerének. Ennek értelmében az egyház belügyének csak az Evangélium hirdetése, a hitoktatás és a papság erkölcsi fegyelme tekinthető, valamint az istentisztelet és a szentségek kiszolgáltatása. A katolikus egyház minden más tevékenységének felügyeletére az állam formált jogot.

Uralkodásának utolsó éveiben Mária Terézia néhány fontos rendelkezést adott ki: 26 évre emelte a pappászentelési és fogadalomtételi korhatárt, rendelkezéseket hozott a vallási menedékjogról és a vallási toleranciáról. Feloszlatta a jezsuita rendet, hogy annak kulcsszerepét az oktatásban, különösen a felsőfokú oktatásban és a cenzúrában megszüntesse és ezeket a fontos feladatokat az állam kezébe helyezze. Több rendelkezése (pl. harmadnapra való temetés, szentelési korhatár, koporsó lepel általi helyettesítése a templomban) mindmáig természetes bevett gyakorlatként él tovább.

¹¹ HOLLERWEGER 54 ff.

¹² HOLLERWEGER 63–65.

¹³ Karl Michael BURGER: *Die Reformpolitik Maria Theresias und Joseph II. im Vergleich und deren Nachwirkungen*. Bécs 2002. Szakdolgozat. 122–151.

Michael Denis énekeskönyvei

A XVIII. század közepe táján a német evangélikus területeken fellendült a vallásos költészet.¹⁴ Klopstock és Gellert vallásos versei új korszakot nyitottak, a közönség rajongott értük, és a templomban egyházi énekként énekelte őket. A versek a zömmel katolikus délnémet régióban is nagy tetszésre leltek. Ez az irodalmi kommunikáció az északi és a déli német nyelvterület közt vezetett el a német nyelvújításhoz, amely az északi elegánsabb nyelvet tette meg az össznémetiség irodalmi nyelvévé. Klopstock és Gellert vallásos versei a katolikus papköltőket is megihlették, s a megújított nyelv a régiéknél szabatosabb, könnyedebb verselést tett lehetővé.

A felvilágosodás korában az „Énekeljete az Úrnak új éneket!” felszólítást szó szerint értelmezték s tartották be. Ha mindeddig az új énekek a régiékhöz adódtak, most a teljes énekkészlet-cserének lehetünk a tanúi. Az első meghatározó, a hagyománnyal teljes mértékben szakító énekeskönyv Kölnben készült 1741-ben. Heinrich Lindenborn híres kölni költő *Tochter Sion* címmel egy olyan énekeskönyvet adott ki, amelyben 200 saját új költeményét ajánlotta a közönségnek.¹⁵ Az énekekhez kotta tartozott, csupa új dallam, számozott basszussal kidolgozva. A közönségnek tetszetek a legújabb divat szerint költött új énekek, az énekeskönyvet a század folyamán háromszor adták ki.¹⁶

1773-ban Franz Xaver Riedel jezsuita *Lieder der Kirche aus den römischen Tagzeiten und Meßbuche übersetzt* címmel adott ki Bécsben 156 metrikus himnuszfordítást. Ezekhez 57 új, divatos, templomhoz egyáltalán nem illő dallamot közölt. Riedel himnuszfordításai közül néhány nagy sikerrel terjedt el és sok későbbi énekeskönyvbe bekerült. Valószínűleg ez a kiadvány adta meg a lökést a bécsi konzisztóriumnak, hogy irányítása alá vonja az egyházi ének ügyét. A konzisztórium Michael Denis volt jezsuitát kérte fel, hogy készítsen új énekeskönyvet a bécsi egyházmegyének.¹⁷ Az 1774-ben nyomtatásban megjelent énekeskönyv címe:

¹⁴ Ruppert GIESSLER: „Die geistliche Lieddichtung der Katholiken im Zeitalter der Aufklärung”, in *Schriften zur deutschen Literatur*. Bd. 10. Günter Müller, Augsburg 1928. 44–67.

¹⁵ Az énekeskönyvnek igazi barokk címe van: „Új, Istennek és a Báránynak szentelt, a hit-titkokat és a templomi rendet bemutató, a bűnöst bűnbánatra ösztönző, erénygyakorlatokkal megerősítő és a Szent dicséretére serkentő templomi és otthoni énekek. A teljesség háromszoros útján a mennyei Jeruzsálem felé vándorló *Sion Leányának*...[etc.]”

¹⁶ Wilhelm BÄUMKER: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*. Georg Olms, Hildesheim 1962. III. 67.

¹⁷ Michael Denis (1729–1800) 1747-ben lépett be a bécsi Jézus Társaságba. 1750-től gimnáziumi tanárként működött, majd teológiai tanulmányai elvégzése után 1757-ben pappá szentelték. Két éves pozsonyi tartózkodás után 1759-től a bécsi Theresianum filozófiatanára, később irodalomtanára is. A jezsuita rend 1773-as feloszlata után a Theresianum könyvtárosa, majd királyi udvari könyvtáros és titkos tanácsos. Költői álneve: Sined [Denis megfordítva], a bárd.

*Geistliche Lieder zum Gebrauche der hohen Metropolitankirche bey St. Stephan in Wien und des ganzen wienerischen Erzbistums. Wien, gedruckt mit Schulzischen Schriften 1774.*¹⁸

Michael Denis 17 éneket költött az új vallásosság szellemében, ezek 48 oldalt foglalnak el a kis méretű könyvben. Kotta nem tartozik hozzájuk, viszont *ad notam* utalással vannak ellátva, azaz közismert énekek dallamára lehetett őket énekelni.

No.	Idő/alkalom	Új ének	Ad notam
1.	advent	Thauet Himmel den Gerechten	Gottes Sohn der Welterlöser
2.	karácsony	Dies ist de Tag von Gott gemacht	Der Tag der ist so Freudenreich
3.	nagyböjt	Laß mich deine Leiden singen	—
4.	húsvét	Der Heiland ist erstanden	Christus ist erstanden
5.	pünkösd	Komm, heilger Geist! o dritte Person	Komm heilger Geist mit deiner Gnad
6.	Szentháromság ünnepe	Ich bethe drey Personen	Freut euch ihr lieben Seelen
7.	Úrnapján s az Ol-táriszentség előtt	Erfreut euch, liebe Seelen	Freut euch ihr lieben Seelen
8.	minden Mária-ünnepen	O Mutter Gottes! hoch belohnt	Mit Gabriel dich grüßen wir
9.	vasárnap i prédikációra	In Gott des Vaters und des Sohns	Im Nam' des Vaters und des Sohns
10.	esőért	O Schöpfer dessen Allmachtwort	— (valószínűleg az előbbire)
11.	jó időért	Wir fliehen zu dir nur Allmächtiger Gott	Ihr Kräfte der Seele
12.	drágaság (infláció) idején	Gott des Himmels und der Erde	Herr ich lieb dich
13.	háború idején	Herr wir tragen unsre Schuld	Wann ankommt die Grund und Zeit
14.	más szükségben vagy bajban	O Herr! wir sind getroffen	Freut euch ihr lieben Seelen
15.	adventi Roratória	Maria sey gegrüßet	Ave Maria klare
16.	a Mária Pötsch-i kegykép előtt	O Maria! Sey gegrüßet	O Maria voll der Gnaden
17.	Nepomuki Szt. Jánoshoz	Ein frommes Loblied, o Johann!	Johannes heiliger Patron

Az énekeket a dallamot adó régebbi énekekkel összevetve jól látható, hogy alig van igazán új ének. Többségük egy hasonló tartalmú, hasonló alkalomra való ének újraköltése az új szellemenben. A választott dallammal tartalmi összefüggést nem mutató ének csak öt van: a 3., 6., 10., 11., és 14. számú.

Maga az énekgyűjtemény anyaga is illusztrálja az új szemléletmódot: az egyházi évet a legfontosabb ünnepek képviselik, a Mária-kultusz három énekre korlátozódik, a szenteket a kor legkedveltebb szentje, Nepomuki Szent János egyedül képviseli. Megjelentek viszont az alkalmi énekek: esőért, jó időért, drágaság és háború idején, mindenféle bajban éneklendő énekek.

¹⁸ *Lelki énekek a bécsi Szent István székesegyház és az egész bécsi érsekség használatára, Bécs, Schulz-féle betűkkel nyomtatva, 1774.*

Mivel az énekek többsége átdolgozás, ezek természetesen mintául szolgáló ének dallamára éneklendő. Az öt nem minta szerint alkotott éneket is egy jól ismert dallam mintájára költötte Denis. Ezek a közismert dallamok azonban viszonylag újak, kettő kivételével a XVII. század végéről vagy a XVIII. század első részéből származnak, s többségükben derűs dúr dallamok, amelyek illenek az új világszemlélethez és életérzéshez. Egyetlen énekhez tartozik új dallam: a *Laß mich deine Leiden singen* kezdetű nagyböjti énekhez.

Valamivel később Denis kibővítette gyűjteményét, és Ignaz Grund bécsi nyomdász és könyvkötő gondozásában adta ki az előbbivel azonos címmel. Ez a gyűjtemény 35 éneket tartalmaz: a fent idézett 17 énekből egy kimarad, viszont hozzáadódik további 19. Dallamok e könyvben sincsenek, viszont az előzőhöz hasonlóan ad notam utalások állnak jól ismert énekdallamokra.¹⁹

Az új énekkészlet sajátos arányokat mutat:

- a temporále igen szerény, 8 ének képviseli, ebből kettő Úrnapra van és egyben szentségi ének is, ide lehet számítani a prédikációhoz való Szentlélek-éneket kilencediknek;
- a szanktorálét négy Mária-ének, egy ének Nepomuki Szent Jánoshoz, egy Szent Lipóthoz, Ausztria védőszentjéhez és egy Mindenszentek ünnepére való ének képviseli, összesen 7 ének;
- két szentségi ének van, ehhez hozzájön a két úrnapi ének, amelyet szentségi énekként is lehet használni;
- két prédikációs ének;
- négy ének a miséhez: egy a kezdetre, egy Asperges és egy Vidi aquam a mise előtti szentségkitételre, egy áldáskérő ének a mise utáni szentségbetételre, és egy miseének halotti miséhez;
- nem kevesebb, mint tizenegy alkalmi ének, ami az énekeskönyv egy harmadát teszi ki.

Mária Terézia énekeskönyve

Denis énekeskönyvét a konzisztórium teljes lendülettel terjesztette. „A konzisztóriumnak ezzel az alkalommal ismételtten említenie kell, hogy bár a legfelsőbb jóváhagyással már 1774-ben a pater Denis által Bécs és a vidék számára ismert dallamokra költött egyházi énekeket az összes templomban a népnek nem csekély számban ingyen kiosztotta és a régi énekek betiltása mellett az éneklésüket elrendelte, ezen énekeknek mégis az lett a sorsuk, hogy a nép még mindig nem szokott igazán hozzájuk, bár a régiék félretételére és ezeknek az újaknak a bevezetésére többször is felszólítottuk az egyes templomokat” — áll egy 1781.

¹⁹ Ebben és a továbbiakban tárgyalt gyűjteményekben szereplő énekek felsorolásától itt eltekintek; tanulmányom következő részében további adatokkal táblázatba foglalva fogom ismertetni őket.

október 8-án keltezett levélben, amelyet a konzisztórium az alsó-ausztriai kormányzathoz intézett.²⁰

Nem tudjuk, hogy az ekkor egyre radikálisabb egyházi reformokat hozó Mária Terézia magától vagy a vele társuralkodóként uralkodó II. József nyomására rendelte el az alig két évvel a Denis-féle énekeskönyv után megjelenő kottás énekeskönyv kiadását. Az új kiadvány címe:

*Katholisches / Gesangbuch, / auf allerhöchsten Befehl / Ihrer k. k. apost. Maje-
stät / Marien Theresiens / zum Druck befördert. / WIEN, / im Verlag der kate-
chetischen Bibliothek.*²¹

Katholisches
G e s a n g b u c h,
auf allerhöchsten Befehl
Ihrer k. k. apost. Maje-
Marien Theresiens
zum Druck befördert.

W I E N,
im Verlag der katechetischen Bibliothek.

Az énekeskönyv 87 énekszöveget és 48 dallamot tartalmaz. A dallamok a könyv második részében kihajtható dupla lapokon vannak, így egyszerre lehet nézni bal oldalon a szöveget, jobb oldalon a dallamot.

Az új énekeskönyv alig közöl néhányat Denis énekeiből, 95%-ban új anyagot tartalmaz. Nem tetszett Mária Teréziának vagy II. Józsefnek Denis énekeskönyve? Nem értettek egyet a konzisztórium eljárásával? A két könyv gyors egymásutáni megjelenése és egymással összefüggésben nem állása kapkodásra, keresztbe szervezésre utal.

²⁰ Bécsi Egyházmegyei Levéltár [Diözesanarchiv], „Kirchenlied 1” jelzet alatt.

²¹ „Katolikus énekeskönyv Ő császári és királyi Felsege, Mária Terézia legmagasabb parancsára sajtó alá bocsátva. Bécsben, a Katechetikai Könyvtár kiadásában.” Az énekeskönyv több bécsi gyűjteményben megtalálható, így a Bibliothek der Stadt Wien zenei gyűjteményében és az Österreichische Nationalbibliothek zeneműtárában is.

Az új énekeskönyv nem csak méretében, hanem arányaiban is különbözik Denis énekeskönyvétől:

Énekeskönyv	Temporale	Sanctorale	Szentségi	Prédikáció	Mise	Alkalmi
Denis II.	8	7	2	2	5	11
Mária Terézia	17	10	misénél	misénél	48	12

A tény, hogy az új misekönyv énekeinek több mint fele a miséhez kapcsolódó ének, arra utal, hogy a könyv alapkonceptiójában különbözik Denis énekeskönyvétől, és elsődleges célja a mise alatti fegyelem előmozdítása, annak biztosítása, hogy a hívek a mise alatt a misére figyeljenek, és ne végezzenek más ájtatosságokat (rózsafüzér, magán imádság, szent olvasmány).

Énekeskönyveiben Denis teljesen lecserélte a hagyományos szövegeket, az ismert dallamok által viszont megmaradt a hagyományhoz való kapcsolódás. Mária Terézia kottás énekeskönyve azáltal, hogy az énekekhez teljesen új dallamokat hoz, teljessé teszi a hagyománytól való elszakadást.

A „felvilágosodott” egyházi énekek szövege

Bár az egyes szerzők érzékenysége, fantáziája, kreativitása, nyelvhasználata eltérő, és így az általuk költött énekek színvonala, hatása is különbözik, bizonyos jellemző vonások könnyen felismerhetővé tesznek egy igazi felvilágosult énekszöveget.

Legfőbb célja a tanítás, a szent titkok ismertetése, elmagyarázása, így minden „felvilágosult” ének szövegének magja az ünneppel vagy alkalommal kapcsolatos hittitok teológiai kifejtésével foglalkozik. Ha a barokk énekszöveg gyakran alig volt több egy szerelmi vallomásnál (pl. „Szerelmes édes Jézusom, akarlak szeretni”, „Édes Jézus, én szerelmem”, „Hadd lankadjak, hadd olvadjak”), akkor a felvilágosult énekszöveg hittanlecke, ennek minden előnyével (ésszerűség, tartalmasság) és hátrányával (érzelmi szegénység, laposság). Az érzelmeket megmozgató rész a felvilágosult énekből általában hiányzik, helyette leg hamarabb egy erkölcsi buzdítás áll, amely az Istentől kapott kegyelemből levezeti a hívőre háruló felelősséget.

Az egyik legegységesebb példa a magyarul is énekelt *Dem heiligsten Dreifaltigkeit mein Leben*, amelynek szövegét Szentmihályi Mihály 1798–99-es énekeskönyvéből egy csaknem szó szerinti fordításban idézem:

1. Szentháromságnak az én életemet, / följajánlottam testemet s lelkemet.
/ Őt fogom dicsérni / és dicsőíteni: / Áldassál, Szentháromság, / örökké egy Valóság.
2. A Szentháromság egy természetében, / úgy egyhatalmú három személyében: / Atya és a Fiú, / Szentlélek csak egyik. / Áldassál etc.
3. Az Atya minket semmiből teremtett, / Ég és Föld értünk ő hatalmával lett. / Mostan is élünkben, / tart minden ügyünkben: / Áldassál etc.

4. Fiú megváltott pokol rabságátul, /ki emberségét vette Szűz Anyjátúl. /
Mint ember szenvedett, /nékünk nyert életet: / Áldassál etc.
5. Szentlélek szentelt a szent keresztségben, / oktat, hogy éljünk tökéle-
tességben, / lelkünkben gazdagít, /és jóban vastagít: / Áldassál etc.

Magyar olvasóinkat nem kívánom német szövegek elemzésével terhelni. Né-
hány érdekességre azonban érdemes felfigyelnünk. Michael Denis nagymű-
veltségű filológus és magas spiritualitású jezsuita volt. Költeményei általában
a Szentírásban gyökereznek, néha művészi módon idézik is azt, de mindenképp
átlengi őket egy spirituális élményszerűség, amelyet alátámaszt egy egyszerű,
de ötletes, képekben gazdag nyelvezet.

Több mint kétszáz év távlatából elgondolkodtató, miért mellőzte Denis jó
verseit a Mária Terézia-féle énekeskönyv szerkesztője és részesítette előnyben
Ignaz Franz sziléziai plébános verseit egy vagy több ismeretlen szerző verseivel
együtt.²² Ezt azért lenne érdekes tudni, mert Ignaz Franz verseinek többségé-
ben az együgyűség és a trivialitás már az első sorban sokkolja az olvasót:

No. 31. *Zum reinsten Opfer ruft die Pflicht* (A legtisztább áldozatra szólít
a kötelesség)

No. 45. *Ich glaube fest und zweifle nicht* (Erősen hiszek és nem kételkedem)

No. 49. *Nicht der Rinder, nicht der Schaaf*e (Nem a marhák, nem a birkák
[vére hoz megváltást])

No. 64. *Da wir nunmehr gehöret die Messe, wie man soll* (Mivel már meg-
hallgattuk a misét, ahogy illik)

No. 77. *Ich geh aus meinem Schlafgemach* (Kimegyek a hálószobámból)

No. 82. *Zur Arbeit ist der Mensch geboren* (Munkára született az ember)

Érdekes kultúrtörténeti ellentmondás, hogy épp a racionalitásra, az éssze-
rűségre való törekvés adott teret a buta és együgyű alkotásoknak. A nép jó íz-
lésére vall, hogy Ignaz Franz több könyvnyi verséből csak néhány jobban si-
került darab, köztük a *Wir werfen uns darnieder* miseének és a *Großer Gott wir
loben dich* (a Te Deum fordítása) maradt forgalomban, míg Denis költeménye-
inek kétharmadát több mint százötven évig énekelték.

²² Franz, Ignaz (1719–1790) sziléziai származású papköltő. Boroszlóban tanult filozófiát és teo-
lógiát, 1742-ben szentelték pappá Olmützben. 1875-től a sziléziai Schlawa városban volt plébános,
1766-tól Boroszlóban a szeminárium rektora és az apostoli helytartóság tanácsadója lelki ügyek-
ben. Igen termékeny költő volt, több énekeskönyvre való éneket költött, sajátosan primitív stílus-
ban. Jó viszonyban volt Ignaz Felbigerrrel, aki a normaiskolák rendszerét megálmodta és kialakí-
totta, és Franz verseiből egy iskolás énektárat [Normaschulgesangbuch] állított össze. Ez Bécsben
közkezen forgott.

Az énekek dallama

A Mária Terézia rendeletére készült énekeskönyvről nem csak a keltezés hiányzik, hanem a szerkesztő, a szerzők nevei is. Tekintve, hogy az énekeskönyvben nagyszámú jövevény ének van, amelyhez eleve tartozott dallam, valószínűleg nem egyetlen dallamszerzővel állunk szemben. Mivel az énektár elkészülésének idején Leopold Gassmann volt az udvari zenekar karmestere, leghamarabb ő lehetett a szerkesztő.

A dallamok túlnyomó többsége új. Kivételt képez a 12., amely a középkori *Christ ist erstanden* dallama, és a 29., amely rokona az *O Haupt voll Blut und Wunden* korálnak. A dallamok két női hangra és számozott basszusra kidolgozott letétben szerepelnek, hangnemük túlnyomóan dúr. A két énekszólam általában terc- vagy szextpárhuzamban mozog, és a gáláns stílusra jellemzően átkötések, „hajlítások” sokasága díszíti őket, de előkét és trillát is bőven találunk. A basszus többnyire az alapfunkciókon lépdel. Több jellemző zenei gesztussal találkozunk ezekben a dallamokban, különösen gyakori a félzárlatoknál, de a végzárlatnál is alkalmazott késleltetés.

A letét néha eltér a szabályos három szólamtól, időnként 5–6 hangú zongoraakkordok zárják a sorokat. Az egész kottakép hangszerszerű, az alapérték ritkábban félkotta vagy negyed, a kottaképet a nyolcadok és a tizenhatodértékek uralják. Az énekek stílusa jóformán semmilyen egyháziasságot nem mutat.

Mittelmäßig. Am neuen Jahrestage. Melodie No. IV.

O Gott, du Herr der Zeit: So ist ein Jahr verstrichen; Doch bei ne Gütigkeit Ist nicht von uns geworden. Du hast in die fern Jahre Dir drohen der Gefahrt Ein solches Ziel gesetzt, Das sie uns nicht verläßt. Da Capo.

Am Aschermittwoch.

Melodie No. V.

Laß mit A sche dich be streu en, Du ver führ tes A danis kind! Komm, die Sünden
 zu be reu en, Die des To des Ue sprung sind, Eh' der Herr in sei nem Grimme Dich ver
 damnt zur Höl len greuft; Komm, ver ach te nicht die Stimme, Die dich igt zur Bu ße ruft!
 Da Capo.

Bei der heil. Messe.

Melodie No. XXV.

Zum reinsten Opfer ruft die Pflicht, Von welchem Ma la chi us spricht, Daß solches hier auf Erden, Dem
 höchsten Herrn zum Lob und Dank, Vom Aufgang bis zum Niedergang Stets dar gebracht soll werden. Vereet,
 Vereet Zum Al tare Wo das wahre Lamm zu finden, Wel ches trägt der Menschen Sünden.

Az 1781-es énekeskönyv-tervezet

A Mária Terézia énekeskönyve által reformtörekvéseiben megzavart konzisztórium a császárnő halála után ismét kezébe vette a bécsi egyházmegye énekeinek ügyét. A bécsi Egyházmegyei Levéltárban 1781-ből származó dokumentumok közt megtalálható egy új énekeskönyv-tervezet, amely valószínűleg II. József 1783-as egyházi rendelete miatt nem jutott el a nyomdáig. A kiadvány címe: „Sonn- und Festtägige Meeß Gesänger duch die gantze Jahrs Zeitten”.²³

A kiadvány 20 éneket tartalmaz egy énekhangra számozott basszussal. Az énekek részben régiek, részben újabb keletűek, és valószínűleg Denis énekeskönyvének kiegészítésére szánták.

Az énekeskönyvben az egyházi évre szánt énekek prédikációs énekként szerepelnek, az „énekelt misé”-hez a „Kommt lasset uns Gott ehren” kezdetű miseéneket adja. Ez világosan jelzi az új felfogást: az egyházi év énekeit nem a mise alatti éneklésre, hanem a misétől elkülönülő prédikáció elé szánják.²⁴

A reform-énekanyag

A Mária Terézia uralkodási idejében kiadott énekeskönyvek anyaga — Denis 35 éneke, a kottás énekeskönyv (a miseénekeket leszámítva) 38 éneke, a bécsi konzisztórium által ajánlott 20 ének és a Franz Xaver Kohlbrenner 1777-es landschuti énekeskönyvből vett néhány ének — összesen mintegy 100 éneket tesz ki. Ezeknek az énekeknek terjedését és fennmaradását, beleértve a magyar énekgyakorlatot is, egy további tanulmányban fogom felmérni és adatokkal igazolni.

II. József 1783. április 20-án kelt rendelete értelmében minden plébánia-templomban minden vasárnapi és ünnepi misén a Monarchia egész területén a „normaéneket” kellett énekelni — csak a székesegyházakban engedélyezte a zenekaros misét. Egyúttal minden más egyházi ének éneklését misén vagy ajtótosságon megtiltotta, de e tiltás betartását senki sem ellenőrizte és kérte számon, így a nép továbbra is Denis és mások jobban sikerült énekeit énekelte.

A „reform-énekkincs” zavartalanul terjedt és hódította meg a Monarchia, és az azzal szomszédos területek városait, falvait. Ez az énekkincs uralta a Habsburg-monarchiában a katolikus éneklést egészen a XIX. század végéig, a középkori kanciók és a kedvelt barokk énekek nemzetközi készletéhez egy új nemzetközi énekkészletet csatolva.

A reforménekek még a ceciliánus törekvéseket és a gáláns stílus elavulását is átvészelték — a XIX. században levágták róluk a „cikornyákat”, és a modern zenei gyakorlathoz igazították őket. Magyarországon ez az énekkészlet a XX. század első harmadáig virágzott, az 1930-as *Szent vagy Uram!* szorította peremre. A reformkészlet néhány darabját ma is énekeljük.

²³ „Vasárnapi és ünnepnapi miseénekek az egész egyházi évre”. „Kirchenlied 2” jelzetten.

²⁴ XIX. századi nyomtatott templomi miserendekben vasárnap külön időpontban szerepelnek a misék és a prédikációk, egymás után felváltva. Általában a misére és a prédikációra is 1-1 órát szánnak. Ez alól az egy nagymise (zenés mise) kivétel, amelyre 1 ½ – 2 órát szánnak.

Morgens Gesang.

Die Gott mein Herz zu dir erhebt, mit dir zu dir zu dir zu dir,

Erhebt dich zu mir, du bist, du bist, du bist, du bist, du bist,

Ein fröhliches Lied, ein fröhliches Lied, ein fröhliches Lied, ein fröhliches Lied,

Die Freude ist ein Kind, ein Kind, ein Kind, ein Kind, ein Kind,

6 Züpfingsten.

Der Züpfingst ist ein Kind, ein Kind, ein Kind, ein Kind, ein Kind,

Ein fröhliches Lied, ein fröhliches Lied, ein fröhliches Lied, ein fröhliches Lied,

Die Freude ist ein Kind, ein Kind, ein Kind, ein Kind, ein Kind,